

МРНТИ 15.31.31

<https://doi.org/10.51889/2022-1.1728-7847.05>

Кенесхан Д.К.^{1*}, Тажимаев Т.Б.¹

¹ Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университеті, Алматы, Қазақстан
*keneskhandana@mail.ru

ЖАСӨСПІМДЕРДЕГІ ДЕВИАНТТЫ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТЫҢ АЛДЫН АЛУ: ӘДЕБИЕТКЕ ШОЛУ

Аннотация.

Мақалада келтірілген зерттеу мәселесінің өзектілігі психологиялық-педагогикалық қызметінде жасөспірімдердің девиантты мінез-құлқының алдын алуды жақсарту қажеттілігі жатыр. Зерттеу объектісі болып - жасөспірімдердің девиантты мінез-құлқы табылады. Психологиялық-педагогикалық қызмет мамандарының қызметінің құрамдас бөлігі ретінде жасөспірімдердің девиантты мінез-құлқының алдын алу - зерттеу пәні болды. Зерттеудің мақсаты - психологиялық-педагогикалық қызмет мамандарының қызметінің құрамдас бөлігі ретінде жасөспірімдерде девиантты мінез-құлықтың алдын алу теориялық негіздерін зерттеу. Зерттеу әдістері: зерттеу мәселесі бойынша ғылыми әдебиеттерді зерттеу және талдау; нормативтік құжаттарды және статистикалық деректерді салыстыру, талдау және жалпылау; эмпирикалық мәліметтерді талдау. Зерттеу нәтижесінде келесі деректер алынды: психологиялық-педагогикалық қызмет мамандары қызметінің құрамдас бөлігі ретінде жасөспірімдердегі девиантты мінез-құлықтың алдын алуды қамтитын теориялық негіздері ұсынылды; білім беру ұйымдарында жасөспірімдердің девиантты мінез-құлқының алдын алу тәжірибесі талданады.

Кілттік сөздер: девиантты мінез-құлық, жасөспірімдер, жасөспірімдер арасындағы девиантты мінез-құлықтың алдын алу

Кенесхан Д.К.^{1*}, Тажимаев Т.Б.¹

¹ Казахский Ноциональный Педагогический Университет им Абая
(Алматы, Казахстан)

ПРОФИЛАКТИКА ДЕВИАНТНОГО ПОВЕДЕНИЯ У ПОДРОСТКОВ: ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ

Аннотация.

Актуальность представленной в статье исследовательской проблемы заключается в необходимости совершенствования профилактики девиантного поведения подростков в психолого-педагогической деятельности. Объект исследования - девиантное поведение подростков. Предметом исследования стала профилактика девиантного поведения подростков как неотъемлемая часть деятельности специалистов психолого-педагогической службы. Цель исследования - изучить теоретические основы профилактики девиантного поведения у подростков в рамках деятельности специалистов психолого-педагогической деятельности. Методы исследования: исследование и анализ научной литературы по вопросам исследования; сравнение, анализ и обобщение нормативных документов и статистики; анализ эмпирических данных. В результате исследования были получены следующие данные: теоретические основы профилактики девиантного поведения подростков как составной части деятельности специалистов психолого-педагогической деятельности; Проанализирован опыт профилактики девиантного поведения подростков в образовательных учреждениях.

Ключевые слова: девиантное поведение, профилактика девиантного поведения среди подростков, подростки.

Keneskhan D.K.^{1*}, Tazhibaev T.B.¹
¹Abai Kazakh National Pedagogical University
(Almaty, Kazakhstan)

PREVENTION OF DEVIANT BEHAVIOR IN ADOLESCENTS: LITERATURE REVIEW

Annotation.

The relevance of the research problem presented in the article lies in the need to improve the prevention of deviant behavior in adolescents in psychological and pedagogical activities. The object of the research is the deviant behavior of adolescents. The subject of the research is the prevention of deviant behavior in adolescents as an integral part of the activities of specialists in the psychological and pedagogical service. The aim of the research is to study the theoretical foundations of the prevention of deviant behavior in adolescents within the framework of the activities of specialists in psychological and pedagogical activity. Research methods: research and analysis of scientific literature on research issues; comparison, analysis and generalization of regulations and statistics; analysis of empirical data. As a result of the study, the following data were obtained: theoretical foundations of the prevention of deviant behavior in adolescents as an integral part of the activities of specialists in psychological and pedagogical activity; The experience of prevention of deviant behavior of adolescents in educational institutions is analyzed.

Key words: *deviant behavior, prevention of deviant behavior among adolescents, adolescents.*

Кіріспе. Девиантты мінез-құлықтың алдын алу мәселесі ешқашан маңыздылығын жойған емес. Бұл тек өскелең ұрпақтың жедел дамуымен ғана емес, сонымен қатар ақпараттық технологиялардың дамуымен де анықталады, соның арқасында жасөспірімдер қылмыстық әрекеттерге тартылып, есірткіні де пайдаланады. Сонымен қатар, алкогольді теріс пайдалану проблемасы әлі де бар. Девиантты мінез-құлықтың ең қауіпті түрлері жасөспірімдерді криминализациялау ауқымын кеңейтетін қылмыстар болып табылады. № Бұл ЮНИСЕФ деректеріне сәйкес кәмелетке толмағандардың рецидивті қылмысының жыл сайын 2-3% - ға өсуімен расталады [1]. 2020 жылы нормативтік емес мінез-құлықтың кеңеюі, оның ішінде интернетке тәуелділік, құмар ойындар және т. б. сияқты ауытқулардың тізімін ұлғайту арқылы тағы да байқалады. Мұның бәрі пандемия, қашықтықтан оқу сияқты факторлардың әсеріне де байланысты.

Осылайша, көптеген елдер үшін әлеуметтік ауытқушылықтың алдын-алу мәселесі өте маңызды. Оны шешу міндеті мемлекеттік деңгейге көтеріліп, жасөспірімдердің девиантты мінез-құлығының алдын-алу және түзетуді қазіргі заманның маңызды әлеуметтік-педагогикалық проблемасына айналдырады. Сонымен бірге, бұл мәселені шешуде бірқатар себептерге байланысты қиындықтар байқалады: педагогика, әлеуметтік психология, заң, этика саласындағы теориялық және практикалық компонент арасындағы алшақтық. Мұнда жасөспірімдердің мінез-құлықтарының ауытқуының ерекшеліктері, баланың санасы мен мінезіне әсер ету технологиясы; пропедевтикалық, түзету, оңалту және педагогикалық профилактика бағыттарының сәйкес келмеуі және т. б.

Мәселені зерттеу дәрежесі. Девиантты мінез-құлықтың тұжырымдамасы мен мәні көптеген авторлардың зерттеулерінде қарастырылады. Олардың ішінде психология, педагогика және әлеуметтану классиктерін атап өткен жөн. Оларды 40-атарында З.Фрейд (2007), Л.И. Божович (2008), Л. Выготский (2008), И. Кон (2003), Ю.А. Клейберг (2017), Г.С. Ковтун (2010), В. Кондрашенко (2008) және басқалары, сонымен қатар қазіргі заманғы авторлар - Д. В. Колесов (2006), В. Салахова (2019), О.В. Евдошенко (2019),

Э.Р.Агаджанова (2019). Жасөспірімдерде девиантты мінез-құлықтың қалыптасуының алғышарттары мен ерекшеліктері В.Я. Каган (1989), П.Блонский (1935), Н.М. Иовчук, С.А.Северный (1996), Л. Шнайдер (2005), Э. Дюркгейм (1995), Т. А. Пономарев (2017), В.Соколов, Г.Юзефович (1991) зерттеулерінде анықталған. Жастар ісі жөніндегі маманның қызметіндегі жасөспірімдердің девиантты мінез-құлқының алдын алу нысандары мен әдістері М.А. Болдин (2016), С.Летягин (2019), А. Иванина (2016), А. Д. Истомин (2018) зерттеулерінде қарастырылған.

Р. Мертонның пікірінше, қоғамдағы жалпы қабылданған нормаларға сәйкес келмейтін девиантты мінез-құлық - мәдени мақсаттар мен қол жеткізудің әлеуметтік мақұлданған құралдары арасындағы алшақтық нәтижесінде пайда болады [2].

М.Клиnard пен Р.Майердің пікірінше, девиантты мінез-құлық – адамның немесе адамдар тобының қоғамдағы үстемдік етуші әлеуметтік-мәдени күтулерден және нормалардан, әлеуметтік рөлдерді орындаудың жалпы қабылданған ережелерінен ауытқыған әлеуметтік әрекеттерді орындауы, зиян келтіретін әлеуметтік рөлдерді орындау. Қоғамдық пікірмен айыпталған және әлеуметтік жауапкершілікті талап ететін белгілі бір тұлға мен қоғамның мүдделері [3].

Зерттелетін мәселелер бойынша ғылыми әдебиеттерге шолу жасөспірімдердің девиантты мінез-құлқының жекелеген проблемаларына байланысты мәселелер толығымен қамтылған деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Алайда, білім беру мекемелерінде психологиялық-педагогикалық қызмет мамандары жүргізетін іс-әрекеттің құрамдас бөлігі ретінде жасөспірімдердің девиантты мінез-құлқының алдын-алу ерекшеліктерін зерттеу үшін теориялық және қолданбалы зерттеулер жеткіліксіз.

Материалдар мен әдістер

Жасөспірімдердің девиантты мінез-құлқының психологиялық-педагогикалық алдын-алуды зерттеу мақсатында:

- осы мәселе бойынша отандық және шетелдік әдебиеттерді зерттеу және талдау;
- нормативтік құжаттар мен статистикалық деректерді салыстыру, талдау және қорыту;
- эмпирикалық деректерді талдау

Бастапқы ақпаратты жинау статистикалық мәліметтерді талдау, құжаттарды талдау, қарастырылып отырған саладағы әлеуметтік зерттеулердің нәтижелерін, сондай-ақ кәмілетке толмағандар істері жөніндегі комиссияның статистикалық мәліметтерін талдау, мектептегі жасөспірімдердің өздеріне сауалнама жүргізу және оны талдау арқылы жүзеге асырылды.

Нәтижелер мен талқылау.

Әдебиеттерді талдау мінез-құлықтың девиантты формалары жасөспірімдердің ересектермен және құрдастарымен өзара әрекеттесу кезінде әртүрлі нормалардың жойылуына, шекаралардың кеңеюіне айқын көрініс табатынын көрсетті.

Қазіргі қоғамның дерті – жасөспірімдердің алкогольімі, нашакорлығы, балалар жезөкшелігі, балалардың суицидтері. Статистикаға сүйенсек, Қазақстанда балалар алғаш рет 10 жасқа дейін алкогольмен танысады, не кездейсоқ, не ата-анасының өзі оны «тәбет үшін» береді, немесе балаларға жылы шарап/сыра береді, немесе баланың өзі алкогольді ішімдіктің дәмін қызығушылықтан татады. Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау және әлеуметтік даму министрлігінің ресми деректеріне сәйкес, алкогольге тәуелділіктен, нашакорлықпен есепте тұрған балалардың саны айтарлықтай өсуде. Мәселен, ведомствоның мәліметінше, Алматыда 2015-2020 жылдар аралығында мұндай балалардың жалпы саны 196-дан 2195-ке дейін, ал Нұр-Сұлтанда 30-дан 98-ге дейін өскен. Жалпы республика бойынша бұл көрсеткіш: 2015 жылы 578 балалар мен жасөспірімдерді және 2020 жылы 4167 адамды құрады [4].

Бұл жағдайда ауытқуды оқытудың мотивациялық-мақсатты құрылымында елеулі өзгерістер тудыратын ересектік бастаманың жасқа байланысты түрі ретінде қарастыруға

болады. Онтогенездегі девиантты мінез-құлықтың дамуы тұлғаның дамуындағы өзіндік сана мен өзін-өзі анықтау үшін маңызды ерекше желі болып табылады. Егде жастағы жасөспірімде девиантты мінез-құлыққа бейімділік салыстырмалы түрде тұрақты жеке қасиеттер түрінде көрінуі мүмкін [5]. Психологиялық әдебиеттерде девиантты мінез-құлық қоғамда қабылданған нормаларды бұзу арқылы көрінетін, қоғамның, басқалардың және өзіне зиян келтіретін мінез-құлық ретінде қарастырылады [6].

Қазіргі уақытта девиантты мінез-құлық мәселесін жан-жақты зерттеу - жасөспірімдердің мінез-құлқындағы ауытқулардың әртүрлі формаларының пайда болу шарттарын анықтау және олардың әлеуметтік-психологиялық, психологиялық-педагогикалық, медициналық-педагогикалық және құқықтық аспектілерін анықтау [7]. Әлеуметтік-психологиялық аспекті С.А.Беличеваның еңбектерінде талданады, ол жасөспірімдердің білім берудегі қиындықтарының көріністерін әлеуметтік бейімсіздіктің бір нұсқасы ретінде сипаттады, яғни олардың мінез-құлқының қоғамдағы әлеуметтік қатынастар жүйесінің нормалары мен талаптарына сәйкес келмеуі [8].

Мінез-құлқындағы ауытқулары бар жасөспірімдерде айтарлықтай эмоционалды өзгерістерді көрсететін бірқатар қасиеттер жиі кездеседі. Мысалы, С.И. Моисееваның зерттеуінде девиантты мінез-құлық формаларына бейім жасөспірімдер танымдық қажеттіліктердің төмендеуімен, өзін-өзі бағалаудың, эмоционалды-сауық саланың бұзылуымен, құндылық бағдарлары мен мотивациялық көзқарастардың деформациясымен сипатталады, бұл жалпы интеллектуалды дамудың төмен деңгейінде көрінеді.

Н.В. Майсак девиантты мінез-құлқы бар жасөспірімдер эмоционалды тұрақсыздықпен, айқын сезімталдық пен импрессионизммен, ашуланшақтықпен сипатталатынын көрсетті. Жасөспірімдердің девиантты мінез-құлқының ерекшеліктері ата-аналармен қарым-қатынасқа және нормадан ауытқитын әрекеттердің қайталану жиілігіне байланысты [9].

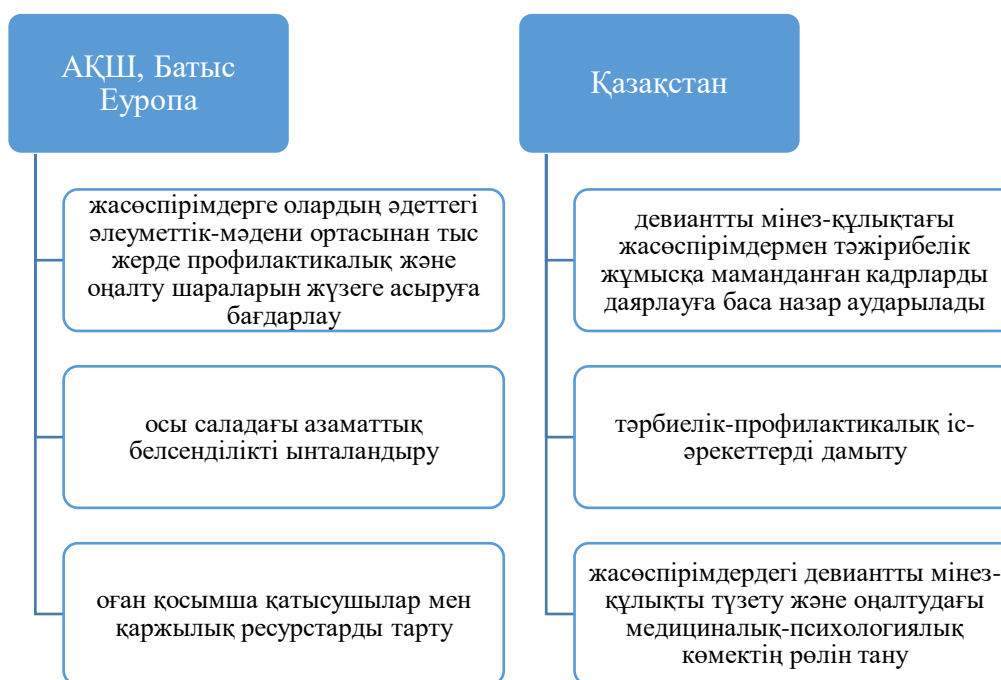
Н.С. Свеженцева девиантты мінез-құлықтың себебі жас жасөспірімдердің құрдастарымен қарым-қатынасқа деген қанағаттандырылмаған қажеттілігі болуы мүмкін екенін көрсетеді, өйткені осы жас кезеңінде қарым-қатынас құрдастарының қоғамға қарсы тобында болса да бұл тану құралы ретінде қабылданады [10].

Осылайша, бүгінгі таңда девиантты мінез-құлықты түзетудің тиімді жолдарын табу мәселесі өте өзекті болып табылады. Психологиялық-педагогикалық әдебиеттерде кездесетін тұлғаны психологиялық коррекциялау туралы ойларды жалпылайтын болсақ, онда коррекция – бұл психологиялық әсер етудің арнайы құралдарының көмегімен адамның мінез-құлқын түзетуге бағытталған шаралар жүйесі [11].

Сюзан Андерсон атап өткендей, бұл әлеуметтік-педагогикалық көмек саласы девиантты мінез-құлықпен сипатталатын балалардың мектепке сәтті бейімделуіне, отбасы мен балалардың іс-әрекеттерін үйлестіруге бағытталған әлеуметтік жұмыстағы жеке мамандық ретінде қарастырыла бастады [12]. Қазіргі уақытта бүкіл әлемде тұлғаға кешенді әсер ету үлгілері, оның ішінде әртүрлі профильдегі мамандардың өзара әрекеттестігі маңыздылыққа ие болуда. Бұл жасөспірімнің ауытқуы мәселесіне жеке көзқарасты іс жүзінде жүзеге асыруға және әрбір жеке жағдайда түзетудің оңтайлы әдісін әзірлеуге мүмкіндік береді. Мысалы, жасөспірімдерге жан-жақты көмек көрсету үлгісінде О.Н.Усанова қызметтің үш негізгі бағыты бар екенін атап өтті, олар: клиникалық (невропатолог, психиатр, педиатр); психологиялық (психолог); педагогикалық (мұғалімдер, тәрбиешілер). Баланы жан-жақты зерттеу және денсаулық жағдайы, психикалық дамуы және оның бейімделу деңгейі туралы қалыптасқан сараптамалық қорытындының нәтижесінде жеке түзету-дамыту бағдарламасы жасалады. Оның негізгі кезеңдері мыналарды қамтиды: әлеуметтік-педагогикалық мәселе, девиантты мінез-құлықтың себептері туралы гипотеза, диагностика, диагностикалық жұмыстың әдістері мен әдістерін таңдау, түзету жұмыстарының бағдарламасын жасау, бағдарламаны жүзеге асыру; оның барысы мен тиімділігін бақылау.

Сондай-ақ, АҚШ-та жасөспірімдерді қолдау жүйесінде әлеуметтік қызметкерлер қызметінің әртүрлі үлгілері бар. Мысалы, бағдарламалар: tutor – тьютор, куратор (жеке, топтық, салқын), психолог, adviser – кеңесші, counsellor – консультант, remedial teacher – компенсаторлық оқытушы, child protection coordinator – бала құқықтары жөніндегі үйлестіруші [13].

АҚШ, Батыс Еуропада және Қазақстандағы жасөспірімдердің девиациясының әлеуметтік-педагогикалық профилактикасын дамытудың жетекші тенденциялары суретте көрсетілген (сурет 1).

Сурет 1 - Жасөспірімдердің девиациясының әлеуметтік-педагогикалық профилактикасын дамытудың жетекші тенденциялары

Алматы облысындағы Төлеген Айбергенов атындағы №48 орта мектебінің 7-9 сыныптарында оқитын 13-15 жас аралығындағы мектеп оқушылары қатысқан эмпирикалық зерттеу жүргіздік: барлығы 101 адам, оның ішінде қыздар - 46, ұлдар - 55. «Девианттық мінез-құлыққа бейімділік (ДМҚБ)» әдістемесін қолдана отырып, алғаш рет жасөспірімдердің девиантты мінез-құлыққа бейімділігі зерттелді. ДМҚБ – әртүрлі жыныстағы жасөспірімдердің мінез-құлықтың әртүрлі ауытқуларына бейімділігін өлшеуге арналған стандартталған тест сауалнамасы. Ол үшін Е.А.Климов сауалнамасын, Л.Н.Кабардованың әдісін қолдандық. Сауалнама SurveyMonkey бағдарламалық қамтамасыз ету арқылы жүзеге асырылды, алынған ақпарат сандық және сапалық талдаудан өтті.

Әр түрлі жыныстағы жасөспірімдердің девиантты мінез-құлыққа бейімділігін зерттеу ұлдардың нормалар мен ережелерді бұзуға, тәуелді, өзін-өзі зақымдайтын және өзін-өзі бұзатын мінез-құлыққа, агрессия мен зорлық-зомбылыққа, сондай-ақ заңсыз іс-әрекетті жасауға бейімділігі айқын екенін көрсетті. Қыздарда эмоционалды реакцияларды ерікті бақылаудың қиындықтарын көрсететін көрсеткіштер басым. Алайда, маңызды жыныстық айырмашылықтар жасөспірімдердің деликвентті мінез-құлыққа бейімділігіне қатысты ғана алынады ($p = 0,044$). ДМҚБ әдістемесінің көмегімен алынған нәтижелер бойынша барлық жасөспірімдер екі топқа бөлінді: «девиантты мінез-құлыққа бейім» ($n = 24$ адам) және «девиантты мінез-құлыққа бейім емес» ($n = 77$ адам).

Девиантты мінез-құлықты жасөспірімдерге психологиялық әсер етудің ең тиімді және адекватты түрлерінің бірі тұлғаның жоғарыда аталған барлық сфераларының мазмұнын есепке алу негізінде жүзеге асырылатын тәжірибе, мінез-құлықты түзету деп танылады. Басқа түзету тәсілдерімен салыстырғанда мінез-құлық тәсілінің (behavioral approach) бірнеше артықшылығы бар. Ол әдістердің тұжырымдамалық анықтығымен және салыстырмалы қарапайымдылығымен сипатталады. Ол мінез-құлықты өзгертуге тікелей бағытталған және күшті практикалық сипатқа ие.

Қорытынды. Жасөспірімдердің девиантты мінез-құлыққа бейімділігі анықтаманың кейбір компоненттерін қалыптастырудың алғышарты бола алады. Мұндай жасөспірімдерде кәсіби өзін-өзі анықтау процесі әлеуметтік факторлардың қолайсыз әсеріне байланысты айтарлықтай қиын.

Жалпы, қазіргі уақытта біздің еліміздегі балалар мен жасөспірімдердің девиантты мінез-құлқының негізгі алдын-алу шаралары келесі маңызды көрсеткіштерге бағытталған:

- балалар мен жасөспірімдерді сенімді психологиялық қорғауды қамтамасыз ету;
- жасөспірімдер ортасында қылмыстық және тәуелділікті ығыстыратын әлеуметтік құнды дәстүрлерді қалыптастыру;
- оң мақсаттары бар жастар ұйымдарын қолдау және бейәлеуметтік топтар қызметінің жолын кесу;
- қазіргі заманғы талаптарға жауап беретін жастар саясатын жүргізу;
- отбасы институтын қолдау;
- әлеуметтік жұмысты дамытуға және оны жаңғыртуға ықпал ету;
- «қиын отбасылармен» белсенді жұмыс;
- білім беру саласында тең мүмкіндіктер беру;
- халықтың әлеуметтік жауапкершілігі мен сауаттылығы деңгейін арттыру;
- қоғамдағы отбасы мен мектептің рөлін арттыру;
- балалардың құқықтарын қорғау жөніндегі заңдарды жетілдіру, балалар мен жасөспірімдерге көмек көрсетуге бағытталған ұйымдар құру.

Әрине, жасөспірімдердегі девиантты мінез-құлықтың алдын алуда отбасы маңызды рөл атқарады. Ата-аналар мен балалар арасындағы теріс қарым-қатынас одан әрі проблемалардың катализаторы болып табылатыны анық, сондықтан кез-келген мемлекет үшін ең күрделі және басым міндеттердің бірі болып табылатын отбасы мен тәрбиенің рөліне ерекше рөл берілуі керек.

Қорытындылай келе, талдау қазіргі уақытта девиантты мінез-құлық мәселелерін ғылыми зерттеу мәселені барлық жағынан қамтуға, әртүрлі профильдегі мамандарды тарта отырып, алдын-алу әсерінің кешенді жүйелерін әзірлеуге және балалар мен жасөспірімдердегі девиантты мінез-құлықтың бұзылуына әкелетін факторлар жүйесін зерттеуге мүмкіндік береді деп қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Жасөспірімдердің девиантты мінез-құлқының алдын-алу шараларының бүкіл жүйесін осы іс-әрекетке тарту, олардың шешімін құқықтық, әлеуметтік, медициналық, психологиялық, педагогикалық деңгейлерде іздеу арқылы күрделі жағдайды болдырмауға ғана емес, сонымен қатар алдын-алу шараларын уақтылы әзірлеуді және қолдануды талап етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі.

1. *Children in Conflict with the Law: Child Protection Information Sheet 2015* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.unicef.org/protection/files/Conflict_with_the_Law.pdf
2. *Merton R. Social Theory and Social Structure.* – New York: The Free Press, 2008.
3. *Clinard M., Meier R. Sociology of Deviant Behavior. 14 th. ed. Wadsworth Cengage Learning, 2011.*

4. *National Report on the Drug Situation in the Republic of Kazakhstan in 2015*. Astana: Public Foundation «Monitoring Center on Alcohol and Drugs», 2016.

5. Жулина Г. Н., Паришина А. В. Проблема мотивации девиантного поведения подростков // Всероссийская научно-практическая конференция «Личность в культуре и образовании: психологическое сопровождение, развитие, социализация». 2013. № 1. С. 62–66.

6. French S. E., Siedman E., Allen L., Aber J. L. *The Development of Eth-nic Identity During Adolescence* // *Developmental Psychology*. 2006. Vol. 42. № 1. P. 1–10.

7. Garfield E. *The Anomie-Deviant Behavior Connection: The Theories of Durkheim, Merton, and Srole* // *Annual Review of Psychology*. – 2012. – Vol. 10. – №39.

8. Беличева С. А. *Основы превентивной психологии*. Москва: РИЦ Кон-сорциума «Социальное здоровье России». 1993. 198 с

9. Майсак Н. В. *Личностные особенности младшего подростка с девиантным поведением: автореф. дис. ... канд. психол. наук*. Москва. 2001. 25 с.

10. Свеженцева Н. С. *Личностные особенности младших подростков с девиантным поведением* // *Личность, семья и общество: вопросы педагогики и психологии*. 2013. № 34–2. [Электрон. ресурс]. Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/lichnostnye-osobennosti-mladshih-podrostkov-s-devi-antnym-povedeniem>

11. Correia K.M. *A Handbook for Correctional Psychologists: Guidance for the Practitioner*. Charles C. – Thomas Publisher Ltd., 2010.

12. Allport G. *The Nature of Personality: Selected Papers*. Praeger; Facsimile of 1950 edition, 2015.

13. *Child Protection in Emergencies*. – New York: Child Protection Working Group, UNICEF, 2010.